

HATİBZÂDE MUHYİDDİN EFENDİ’NİN HAŞİYE-İ TECRİD ESERİNE GÖRE UMÛR-I ÂMME ANLAYIŞI

Necmi DERİN¹

Öz

Umûr-ı Âmme bahsi, İslam dünyasında felsefe ile kelim geleneklerini aynı zeminde buluşturan en önemli problem alanlarına işaret eder. Zira bu dönemde özellikle felsefe ve kelam gelenekleri arasında en ciddi tartışma konularının başında ontolojik problemler gelir. Mutekaddimun dönem kelamında da nispeten metafizik problemler üzerinde durulduğu doğrusya da kelam düşüncesini asıl şekillendiren husus metafiziğin teoloji bahisleri olmuştur. Ancak Gazali'nin de etkisiyle özellikle muteahhirin dönem kelamcıları arasında kelam metinlerinin başında Umûr-ı Âmme bahsinin ele alındığı görülür ki bu teolojiden daha genel bir anlam bütünlüğüne işaret eder. Bunda bir taraftan İbn Sînâ'nın metafizikte ortaya koyduğu ve teolojik problemleri de kapsayacak şekilde tek bir sistem halinde sunduğu sistematik varlık anlayışının doyuruculuğu etkiliyken diğer taraftan Gazali'nin de itiraf ettiği üzere mütekellimlerin ortaya koyduğu metodolojinin yeterli olmadığına dair kanaat etkili olmuş olabilir. Nitekim ilk dönem kelam eserlerinde öne sürülen yöntemlerin eserin devamında takip edilmemesi de bunu doğrular niteliktedir. Bu şekilde Fahreddin Râzî sonrası kelam geleneğinin ilk tartışma konusu haline gelen Umûr-ı Âmme tartışmaları, uzun yıllar boyunca kelam eserlerinde bir gelenek haline gelmiştir. Bu çalışmada bu geleneğin on beşinci yüzyıl temsilcilerinden olan ve Osmanlı dönemi saygın kelamcıları arasında kabul edilen Hatizâde Muhyiddin Efendi'nin Umûr-ı Âmme konusunu ele alış biçimi üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelime: Hatizâde Muhyiddin efendi, umûr-ı âmme, varlık, kelam, felsefe

¹Doç. Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, necmiderin@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9932-3867

THE UNDERSTANDING OF UMUR-I AMME ACCORDING TO HATİBZÂDE MUHYİDDİN EFENDİ'S HAŞİYE-İ TECRİD

Abstract

The issue of Umûr-ı Âmme points out the most important problem areas that bring philosophy and kalam traditions together in the Islamic world. Because in this period, ontological problems come at the forefront of the most serious discussion topics, especially among the traditions of philosophy and kalam. Although it is true that relatively metaphysical problems were emphasized in the former period kalam, the main issue that shaped the thought of kalam was the theology of metaphysics. However, with the influence of Ghazali, it is seen that the issue of Umûr-ı Âmme is discussed at the beginning of the kalam texts, especially among the later theologians, which indicates a more general meaning integrity than theology. As a matter of fact, the fact that the methods suggested in the early kalam works were not followed in the continuation of the work confirms this. In this study, Hatizâde Muhyiddin Efendi, who is one of the fifteenth century representatives of this tradition and accepted among the respected theologians of the Ottoman period, will focus on the way of handling the subject of Umûr-ı Âmme.

Keywords: Hatizâde Muhyiddin efendi, umûr-i âmme, being, theologian, philosophy

GİRİŞ

Felsefî kalam geleneğinin ilk örneklerinden olan Nasîrüddîn Tûsî'nin (ö. 672/1274) *Tecrîdü'l-i'tikâd*'² sünnî ve şîî ilim çevrelerinde asırlarca ders kitabı olarak okutulan meşhur bir eserdir. Muhtasar ve özlü bir şekilde kaleme alınan eser üzerine birçok şerh ve hâşiye yazılmıştır. Meşhur olan şerhler arasında İbnü'l Mutahhar Hillî'nin (ö. 726/1326), *Keşfü'l-murâd fi şerhi Tecrîdi'l-i'tikâd*'ı, Şemseddin İsfahânî'nin (ö. 749/1349), *Teşyîdü'l-kavâid/tesdidü'l-kavâid fi şerhi Tecrîdi'l-i'tikâd*'ı ve Ali Kuşçu'nun (ö. 879/1474) *Şerhu'l-cedîd* adlı eserleri sayılabilir.³

Osmanlı ilim geleneğinde *Tecrîd*'in hem resmîyette hem ulema arasında belirleyici bir özelliği olmuştur. Resmîyetten kastımız, eserin Yirmili medreselerde, bazen de Otuzlu medreselerde okutulan metin olması ile ilgilidir. Fâtih döneminin iki önemli âlimi olan Molla Lütî (ö.900/1495) ile Hatibzâde'nin (ö. 901/1496) arasının açılmasına neden olması, esere ulema arasındaki ilişkiyi belirleyecek kadar önem atfedildiğini göstermesi açısından dikkate değerdir. Molla Lütî'nin, Hatibzâde'nin *Tecrîd* hâşiyesini tezyif etmesi Hatibzâde'yi oldukça kırmış ve onu Molla Lütî'den intikam almaya sevk etmiş olduğuna dair iddialar vardır.⁴ Bu iddiaya göre Hatibzâde, II. Bayezid zamanında eline geçirdiği bir fırsatı değerlendirerek

² Eserin adı *Tecrîdü'l-akâid*, *Tecrîdü'l-i'tikâd*, *Tecrîdü'l-keîâm* ya da *Tahrîrû'l-keîâm* şeklinde farklı farklı kullanımlar söz konusudur. Çalışmamızda eserin adını, Nasîrüddîn Tûsî'nin öğrencisi olan İbnü'l Mutahhar Hillî'nin kullandığı *Tecrîdü'l-i'tikâd* şeklinde zikredeceğiz. İsimlendirmedeki farklı kullanım ve tercih sebepleri hakkında detaylı bilgi için bkz: (Apaydın, 2019, s. 21)

³ *Tecrîd* üzerine yazılan şerh ve hâşiyeler hakkında detaylı bilgi için bkz: (Apaydın, 2019, s. 59-112)

⁴ Rivayete göre Hatibzâde, Molla Lütî'nin idamına hükmedip evine döndükten sonra "Elinden kitabımı kurtardım!" demiştir. Zira Hatibzâde, Molla Lütî'nin, *Hâşiye-i Tecrîd* adlı eserini tenkit ederek çürüteceğini düşünüyordu. Bkz: (Taşköprülüzade, 2007, s. 226)

Molla Lütü'nin idam edilmesine etkide bulunmuştur.⁵ Molla Lütü'nin zındıklık ve ilhâd suçlamasıyla yargılanması için davaya bakmak üzere Hatibzâde Muhyiddin Efendi, Molla İzârî, Molla Arap (Alâeddin Arabî Efendi), Efdalzâde Hamîdüddin Efendi ve Molla Ehaveyn gibi dönemin ileri gelen âlimlerinden oluşan bir mahkeme heyeti kurulmuş ve Molla Lütü, iki yüz kadar şahidin dinlendiği iki duruşmanın ardından idama mahkûm edilmiştir. (Gökyay & Özen, s. 255-258)

Zikredilen örnek kadar uç olmasa da Osmanlı düşünce geleneğinde kelâm kitapları üzerine yapılan şerh ve hâşiyeler konusunda tartışmaların olması ve devam etmesi çok sayıda çalışmanın ortaya çıkmasına da sebep olmuştur. Eserin tarihi süreçteki etkisinin yanında içeriğinin de farklı açıklamaların ortaya çıkmasına zemin teşkil eden bir özelliği bulunmaktadır. Nasîrüddîn Tûsî, Meşşâî felsefeyi savunmakla birlikte "âlemin kadim olmayışı" ve "Allah'ın fail-i muhtar olması" gibi kelâmın temel ilkelerinden taviz vermez. Bu yaklaşımı, onun kelâm ile Meşşâî felsefeyi mezceden bir tavrı benimsediğini göstermektedir. (Şirinov, 2011, s. 31) Tûsî'nin ortaya koyduğu tavır, kendisinden sonra da benimsenerek sünnî ve şîî gelenekte eser üzerine iki yüzden fazla şerh, hâşiye ve ta'likat yazılmıştır. *Tecrid* geleneğinin önemli şerhlerinden olan İsfahânî'nin *Teşyîdü'l-kavâid*'i üzerine Seyyid Şerif Cürçânî'nin (ö. 816/1413) yazdığı *Hâşiye alâ Teşyîdi'l-kavâid fî şerhi Tecridi'l-akâid* adlı hâşiye, bu metin geleneğinin en bilenenlerinin başında gelir.⁶ İsfahânî şerhi üzerine Cürçânî'den önce hâşiye yazan şîî alim Nasîrüddîn el-Hillî el-Kâşî'dir (ö. 755/1354). Hillî'nin hâşiyesi, İsfahânî'nin altı bölümden oluşan şerhinin ilk beş kısmı üzerinedir. Son bölüm olan meâd kısmını dışarıda bırakmıştır. Cürçânî de onun açıklamalarından sıklıkla alıntılar yapar, çoğunda da onun düşüncelerine karşı itirazlar getirir. Osmanlı ilim geleneğinde İsfahânî'nin yazdığı şerh üzerine Seyyid Şerif Cürçânî'in yazdığı eser, *Hâşiye-i Tecrid* olarak şöhret bulmuş ve bu kitabın adı "Hâşiye-i Tecrid Medreseleri" olarak Yirmili medreseleri nitelemek üzere kullanılmıştır. (Mahmûd b. Abdurrahmân el-İsfahânî, 2020, s. 13-14)

Kastamonu'da doğan, İbnü'l Hatib veya Hatibzâde-i Rûmî olarak da bilinen ve Hatibzâde lakabıyla meşhur olan Muhyiddin Mehmet'in, Cürçânî'nin hâşiyesi üzerine bir hâşiyesi

⁵ Molla Lütü'nin idam edilmesinin sebebi, zındıklık başta olmak üzere döneminin ulemasının kıskançlık ve hasedliği, uygunsuz davranışları ile yolsuzluk gibi iddialar ileri sürülmektedir. Konu hakkında detaylı çalışmalar için bkz: (Maraş, 1992, s. 3-51); (Erünsal, 1980/1981); (Erünsal, 2018)

⁶ Cürçânî'nin eserinde geçen Hillî'nin şarih olan İbnü'l Mutahar Hillî olmadığına dikkat etmek gerekir. Daha fazla bilgi için bkz: (Muhammed Yetim, Nasiruddin el-Hillî ve Tecrid Hâşiyesi, Seyyid Şerif Cürçânî, Hâşiyetü't-Tecrid içinde, TDV Yayınları, 2020, s. 97-105), (Salih Günaydın, Eserlerin Tanıtımı ve Tecrid Literatürü, Seyyid Şerif Cürçânî, Hâşiyetü't-Tecrid içinde, TDV Yayınları, 2020, s. 129-145)

vardır.⁷ İbnü'l Hatib'in haşiyesinin önemi kendisinden sonra yazılan eserlere de kaynaklık teşkil etmesinden anlaşılmaktadır. Muhyiddin Samsûnî (913/1513) ve Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'nin (ö. 968/1561) Tecrîd üzerine yazdığı hâşiyelerde farklı konu başlıkları altında İbnü'l-Hatib'e eleştiriler yöneltmektedir. Bu da aralarında çok zaman olmamasına hatta yakın bir zaman olmasına rağmen İbnü'l-Hatib'in eserinin Osmanlı coğrafyasında dikkate alınan bir eser olduğunu göstermektedir.⁸ Hatibzâde'nin ilmî yönden Fahreddin er-Râzî ekolüne bağlı olmasına rağmen Tecrîd üzerine eser yazması da ayrıca dikkat çekicidir.⁹ Çalışmamız, Hatibzâde'nin söz konusu haşiyesinden hareketle onun umûr-ı âmme anlayışı üzerinedir.

Konu, Hatibzâde'nin umûr-ı âmme ve bunun üzerine olan tartışmalara odaklansa da Fatih'e hocalık yapması; tecrid haşiyesini II. Beyazıd'a ithaf etmesi;¹⁰ Molla Lutfî'nin davasında yer alması göz önünde bulundurulursa dolaylı olarak Meşşâî felsefe ile kelim geleneğinin Osmanlı coğrafyasındaki yansıması ile de irtibatlandırılabilir. Öyle ki konu, Gazâlî'nin filozoflara yönelttiği tekfir ve eleştirilerinin Osmanlı düşüncesindeki pratik yansıması olarak da değerlendirilebilir. Dolayısıyla çalışmada Hatibzâde'nin umûr-ı âmme hakkındaki düşünceleri, onun temel metinleri esas alınarak, konunun muhtevasına dahil olan diğer yazarların metinleri de incelenerek ele alınmaya çalışılacak ve Hatibzâde'nin umûr-ı âmme konusunda ne tür bir konumda yer aldığı incelenecektir.

1. HATİBZÂDE'NİN ESAS ALDIĞI METİNLERE GÖRE UMÛR-I ÂMME

Hatibzâde'nin umûr-ı âmme hakkındaki düşüncelerini anlayabilmemiz için öncelikle metnin dayandığı üç isim yani Nasîrüddîn Tûsî, onun şarihlerinden İsfahânî, onun da muhaşşilerinden Cürçânî'yi ve onların eserlerinin genel çerçevesini bilmemiz gerekir. Öncelikli olarak Tûsî, *Tecrîd*'te kelim ilminin çerçevesi ve mahiyeti diyebileceğimiz konu ve ilkelerine dair bilgi vermeden eserine başlar. Ağırlıklı olarak kelim ilminin meseleleri olan hususları ele aldığı görülür. Bu yaklaşım daha sonraki süreçte bazı şarih ve muhaşşiler (Ali Kuşçu, Mir Sadreddin, Devvânî) tarafından devam ettirilirken bazıları tarafından (Hillî, İsfahânî, Bâbertî,

⁷ Hatibzâde'nin eseri, Hamidiye nüshasının zahriyesinde ve ilk sayfanın kenarında *Hâşiyetü şerhi'l Ferîd li-Hatibzâde*; Marmara Nadir eserlerdeki nüshanın üst başlığı *Hatibzâde alâ hâşiyeti's-seyyid alâ şerhi'l-kadîm li't-tecrîd* şeklinde geçmektedir.

⁸ Hatibzâde'nin Molla Sarı Gürz (Molla Nureddin Karasili), Molla Karabâlî (Molla Bâlî Aydınî), Molla Abdurrahim b. Molla Alaeddin Arabî, Molla Sinan-ı Acemî, Molla Zeyrek diye de bilinen Molla Rükneddin gibi öğrencileri vardır. Bunlardan Molla Sinan-ı Acemî, Seyyid Şerîf'in Şerhu'l Mevâkıf ve Şerhu't Tecrîd eserlerine dair yazdığı haşiyeler, Hatibzâde'nin haşiyeleri üzerine reddiyedir. (Taşköprülüzade, s. 238; 239; 240; 242; 246)

⁹ XIII. yüzyıldan itibaren Muhammed b. Nâmâver el-Huncî ve Sadreddin Hılâtî ile Anadolu'ya gelen bu ekol, Molla Fenârî ve talebesi Mevlana Mehmed bin Armağan (Molla Yegân) ile devam etmiştir. Molla Yegân aynı zamanda Hatibzâde'nin babasının da hocasıdır. (İlyas Çelebi, s. 463-464)

¹⁰ Hatibzâde'nin Tecrid haşiyesini II. Bayezid'a (ö. 918/1512) ithaf etmesine dair bilgi Fatih nüshasında yer almaktadır. (Hatibzâde, 2927, s. 4a)

Cürcânî) kelamın konusu, ilkeleri, yöntemi gibi konular öncelikli olarak ele alınarak bu bağlamdaki ihtilaf ve tartışmalara yer verilir. Konunun bu yönü, metafizik ile kelam ilminin sınırlarını ve farklarını belirginleştirmesi açısından önemlidir.

Felsefî ilimler içinde değerlendirilen her ilim dalında, ilke, mesele ve konu (mevzu) olmak üzere üç şeyin bulunması gerekir. (Fârâbî, 2008, s. 36); (İbn Sînâ, 2006, s. 103) Öncelikle ilimler akılda birbirlerinden konularıyla ayrılır. Meşşâî filozoflara özellikle İbn Sînâ'ya göre konular, tümel kavramlardan oluşur. Tümel kavramlar üzerinden mevcutlar hakkında bilgi elde edilir. Mevcutları tek tek incelemek mümkün olamayacağı gibi onlara dair bilgi elde etmek de tikel olacağı için dikkate alınacak bir kemal sağlayamadığından insani yetkinliği meydana getirmede yetersizdir. Mevcutlara dair doğru tümel kavramlar tespit edilip bunların mevcutlara mutabık olması bakımından halleri incelenir. Böylece mevcutlara dair değişmeyen ve doğru olan bilgiler elde edilir. Mevcutlara dair durumlar çok fazla olduğu için bunlar kendi içinde zâtî ve arazî diye ayrılır. Tümel lafız, altında bulunan tekillere nispetle ya mahiyetin aynısı ya o mahiyete dâhil bir parça ya da o mahiyetten hariç olur. Mahiyetin aynısı tür; mahiyete dâhil olanlar cins ve fasıl; mahiyetten hariç olanlar ise üç sayısının tek olması gibi ârız-ı lazım veya insan için bilfiil yazıcı olma gibi ârız-ı mufarık olur. Bu anlayışa göre mahiyete dâhil olanlara zâtî, hariç olanlara ise ârızî denir. (İbn Sînâ, 1992, s. 46); (İbn Sînâ, 2006, s. 6–12); (Nasireddin Tûsî, 1988, s. 47); (Kutbeddin Râzi, 1303, s. 19) Tümel lafzının zâtî olanların incelenmesi ilmin konusunu oluşturur. Konu, bir şeye o olması (limâ hüve hüve) bakımında ilişenler çerçevesinde teşekkül eder.

İlmin sahip olması gereken kısımlardan bir diğeri olan mesele de o olması bakımından konuya ilişenlerden meydana gelir. Meseleler, haklarında burhan aranan ve muhatap için ispat edilmesi istenilen konulardır. (İbn Sînâ, 2006, s. 103) Dolayısıyla bir ilmin inceleyeceği mesele, konunun tanımına bağlı olmaktadır. Örneğin metafizik, varlık kavramını konu olarak ele aldığı için adem, madum vb. meseleleri incelemeyiz.

İbn Sînâ ilimlerin sahip olması gereken nitelikleri, metafiziğin konusunu netleştirmek için detaylı olarak ele alır. Fârâbî ve İbn Sînâ gibi iki önemli filozofun burhan düşünceleri özellikle İbn Sînâ'nın metafiziğin ilim olup olmamasını tartışırken bir ilmin sahip olması gereken özellikleri belirlemesi, felsefe çevrelerinin yanında dini ilimlerde de makes bulur. Bunun neticesinde kelam ilmine mensup bazı isimler bu etkiyi eserlerine yansıtmaya başlar. Örneğin Tecrid şarih ve muhaşşilerinden Ali Kuşçu, Mir Sadreddin, Devvânî kelam ilminin meseleleri üzerinde yoğunlaşırken; Hillî, İsfahânî, Bâbertî ve Cürcânî gibi isimler kelamın

konusu, ilkeleri, yöntemi gibi konulara öncelik verirler. İlmin konusu, meseleleri, ilkeleri ve amacı gibi hususlar sadece Tecrîd geleneğinde değil diğer kelim eserlerinde de karşımıza çıkar. Müteahhirûn dönemi kelam ilmi, felsefenin tümel anlayışı, illet-malul gibi bazı temel konu ve yaklaşımlarını esas alarak yeni bir tarzda kelam kitaplarını yazar. Bu eserlerin müelliflerinden bazıları kelam ilminin felsefe rengine tam olarak bürünmesini istemediği için bazı hususlarda her iki disiplinin farklılıklarını vurgulama ihtiyacı duyarlar. Özellikle kelamın konusu olarak "malum" kavramı üzerinde durmaları bunun tipik bir örneğidir. (Cürcânî, 2015, s. 136) Zira metafizik, konu olarak "varlık" hakkında inceleme yaparken kelamcılar, konu olarak varlık kavramı yerine malum konusunu belirleyerek, filozoflardan ayrışır. Zira malum olarak konu belirlenirse, zihnî varlık, ilmin tanımı gibi filozofların düşüncelerinden ayrışmaktadırlar. Madum ve hal gibi başlıklar ve onlara ilişkinler de konu olarak malum seçilince incelenebilmektedir.¹¹ O yüzden kelam ilminin ele aldığı meseleleri kuşatabilmesi için kelam ilminin konusunu belirlemek önemli hale gelmektedir. Zira çalışmamızın ana konusu olan umûr-ı âmme ve içeriği kelamın konusunun belirlenmesine göre değişebilmektedir. Hatta Hatibzâde, İsfahânî ve Cürcânî metinlerinde umûr-ı âmme için verilen bilgileri bu bağlama taşıyarak değerlendirmelerde bulunacaktır.

Kelam geleneğinde tümel kavramların yer alması, umûr-ı âmme başlığı altında ve müteahhirûn denilen döneme denk gelmektedir. İlk defa bu konuya eserlerinde yer veren Fahreddin Râzî'dir. Râzî *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye ve Kitâbu'l mulahhas fi'l-mantık ve'l-hikme* adlı eserleri başta olmak üzere diğer bazı eserlerinde umûr-ı âmme başlığı altında, varlık, mahiyet, birlik-çokluk, zorunluluk, imkân-imbânsızlık, kıdem-hudus gibi kavramları ele almaktadır. Râzî ile başlayan tümel kavramların kelam kitaplarında incelenmesi daha sonra gelen Nasîrüddîn Tûsî tarafından da devam ettirilir. Tûsî, kelamla ilgili konuları *Tecrîdü'l-i'tikâd*'da altı bölümde (maksat) ele alır:

1. **Umûr-ı Âmme** (a. Fasil: Vucud-Adem; b. Fasil: Mahiyet ve İlişenleri; c. Fasil: İlet-Malul);
2. **Cevher-Araz** (1. Fasil: Cevher; 2. Fasil: Cisimler; 3. Fasil: Cismin hükümleri; 4. Fasil: Mücerred Cevher-Faal Akıl-; 5. Fasil: Arazlar);
3. **Sani'in İspatı, Sıfatları ve Eserleri** (1. Fasil: Vücudu; 2. Fasil: Sıfatları; 3. Fasil: Fiilleri);
4. **Nübüvvet;**

¹¹ Detaylı bilgi için bkz: (Seyyid Şerif Cürcânî, 2015, s. 134-145)

5. İmamet;

6. Meâd, Va'd ve Vaîd.

Tûsî, umûr-ı âmme olarak üç meseleyi yani a. vücud-adem; b. mahiyet ve ona ilişenler; c. illet ve malul konularına değinir. Özellikle varlık ve adem başlığı altında ele aldığı konular felsefe ile kelam geleneğinin temel meselelerine dairdir. Örneğin varlığın mana ortaklığı ile kullanılması; varlığın mahiyete zaid olması; varlığın zihni ve harici kısımları; varlık ile adem arasında üçüncü halin olmaması; varlığın mutlak ve mukayyet olan kısımları ile bunların mukabilleri; vucub, imkan ve imtina kavramlarının cihet olarak incelenmesinin yanında bizzat veya başkasına bağlı olarak ele alınması; mümkünün müessire muhtaç olması; kıdem ve hudus; vacibin zati veya başkasına bağlı olması; varlığın vacib ve mümkün diye taksimi; imkan gibi konular ele alınır. (Nasîrüddîn Tûsî, 1407, s. 105-120)

Nasîrüddîn Tûsî, çalışmamızın temel konusu olan umûr-ı âmme ile ilgili konuları, kısa ve özlü bir şekilde ele alır. Konuları kısa, öz ve soyut bir dille ele aldığı için manayı derinlemesine idrak etmek çoğu zaman mümkün olmamaktadır. İsfahânî bu zorluğu gidermenin yanında talebeler için tebyin, tahrir, takrir, tecrid ve hall diye ifade ettiği tarzlarda açıklamalarda bulunarak kelamla ilgili konuların anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. İlmi derinliği gözeterek meseleler tahrir edilirken pedagojiyi dikkate alarak kapalı manaların açıklanması söz konusudur. Şemseddin İsfahânî, 2012, s. 166-167; (Günaydın, 2020, s. 120-122) O yüzden İsfahânî şerhi, metin üzerine yazılmış kapsamlı bir şerhtir. Birçok hususu vuzuha kavuşturmakla birlikte konular hakkında kelam ve felsefe geleneklerine göre detaylı bilgilere de yer vermektedir. Ayrıca 5. Bölümde ele alınan İmamet konusunda istikametten sapıldığını ifade ederek açık bir şekilde eleştiriler yöneltilmektedir. (İsfahânî, 2012; s. 1055-1164)

Cürcânî'nin *Hâşîye alâ Teşyîdi'l-kavâid fî şerhi Tecrîdi'l-akâid*'i ise *Tecrîdü'l-i'tikâd*'ta incelenen konuların tamamı üzerine olmayıp sadece umûr-ı âmme ve cevher-araz konuları üzerinedir.¹² (Cürcânî, 2020) Hatibzâde'nin haşîyesi de Cürcânî'de olduğu gibi metnin ilk iki konusu üzerinedir. İlk iki konu olarak sınırlandırılması metnin hacminin az olduğu anlamına gelmemelidir. Zira eserin hacmi, nüsha farklılıkları dikkate alınırca 230-245 varak arasında değişmektedir.

¹² Detaylı bilgi için bkz: (Seyyid Şerif Cürcânî, Hâşiyetü't-Tecrid, TDV Yayınları, 2020)

2. HATİBZÂDE'DE UMÛR-I ÂMME

Hatibzâde, haşiyesine Tûsî metninin başında zikredilen hamdele ve salveledeki ifadelerden bazılarına değinerek başlar. Tûsî, hamdele kısmında Vâcibu'l-Vücut kavramını zikretmektedir. Hatibzâde, Vacib ifadesinin en özel ve en yüce sıfat olduğu için müellifin bu şekilde bir hamdele bulunmasını yerinde bulmaktadır. (Hatibzâde Muhyiddin Efendi, 725, 4a) Allah'ın sıfatlarından en özel sıfatının hangisi olduğu meselesi kelam geleneğinde ciddi şekilde üzerinde durulan bir konudur. Örneğin Mutezile'ye göre en özel (ehas) sıfat, kadim sıfatıdır. Kelamcılar, başlangıcı olmayan şeye kadim, başlangıcı olan şeye ise hadis derler. Mu'tezile düşüncesine göre kadim olan sadece Allah'tır. Eş'ârilere göre ise Allah'ın zatı ile birlikte kudret, ilim, hayat, idrak, irade, sem'i, basar ve kelam gibi sekiz sıfatı da kadimdir. (İsfahânî, 2012, s. 170-171) Kelam geleneğine göre bir şeye en hususî vasıfta ortak olan, o şeye tüm vasıflarda ortak olmuş sayılır. (Kâdî Abdülcebâr, 432) Bu sebepten dolayı diğer varlıklara aitmiş izlemine veren her tür kadimlik anlayışı reddedilir. Allah'ın dışındaki mevcutları kadim düşüncesinden tenzih etmek için filozofların zâtî öncelik, imkân, illet-malul, sudur ve zihni varlık gibi konularına çıkarlar. Kelam geleneğinin filozofların varlık anlayışı başta olmak üzere sudûra dayalı âlemin meydana gelişi ve zihni varlık gibi meselelerin tamamına karşı eleştiri, red ve tekfir etmelerinin temelinde zâtî önceliğe dayalı bir Vâcib-mümkün ilişkisi vardır. Kelamcılara göre bu anlayış, Allah'ın dışında kadim varlıklar kabul etmek anlamına gelmektedir. Bu sebepten dolayı filozofların zâtî önceliğe dayalı bir Tanrı-âlem ilişkisine karşı kelamcılar zaman farkını içeren hudusa dayalı âlem anlayışını savunurlar. (Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim Şehristânî, s. 23-24); (Fahredden er-Râzî, s.117)

Hatibzâde'nin Vâcib sıfatının en özel sıfat olduğunu söylemesi, Meşşâî felsefenin kavramlarının kelam konularında kullanılmasına dair kayda değer bir örnektir. Bu durum Hatibzâde'ye has bir şey olmayıp müteahhirîn dönemi kelam anlayışının genel özelliğidir. İlk dönem kelamcılarında görmediğimiz kavramlar müteahhirîn dönemde görülmektedir. Örneğin ilk dönem kelamında, filozoflar gibi varlığı varlık olmak bakımından ele alma söz konusu değilken müteahhirîn dönem kelamcılarının umûr-i âmme bağlamında varlık, mahiyet, illet gibi konuların müstakil olarak ele alındığı görülür.

Hatibzâde, Tûsî metninin genel çerçevesinden hareketle İsfahânî ve Cürcânî'nin kelam ilminin ele aldığı konulara değinir. İsfahânî'ye göre kelam, meâd konusuna dair bilinmesi gerekenleri araştıran bir ilimdir. Cennet ve cehennem, sırat, mizan, sevap, ceza gibi meâd ile ilgili konular, nübüvvet ve imamet konuları üzerine bina edilir. Nübüvvet ve imamet de

Allah'ın varlığı ve sıfatlarının ispatına dayanmaktadır. Bu konu da cevher ve arazın muhdesliğiyle açıklanmaktadır. Bütün bunlar da umûr-ı âmme konusuyla bağlantılı ve onun üzerine inşa edilmektedir.¹³ Bu tertibe göre; meâd imamete; imamet nübüvvet; nübüvvetin ispatı sani'a; ispatı sani' cevher ve araza; cevher ve araz da umur-u ammeye bağlı olmuş olur. Çünkü umûr-ı âmme mebadidir yani diğer konuların bütün ilkelerini içerir. (İsfahânî, 2012, s. 169-170) Cürcânî, meâd konusunun bu ilimde araştıran bir ilim olmasına karşı olan bir itirazı gündeme getirir. Eleştirisi, meâdın, kelim ilminin konusu olamayacağını; çünkü meâd, kelam ilminde li-zatihi (matlub) talep edilendir, diğerleri yani nübüvvet, imamet, Allah'ın varlığı ve sıfatları, cevher ve arazın muhdesliği ile umur-u amme meseleleri bil-araz talep edilir.¹⁴ Cürcânî, bu eleştiriyi yerinde bulmaz. Çünkü meâd konusu bizzat talep edilen mesele iken diğer konular da başka bir cihetle bizzat talep edilen meselelerdir. Başka bir cihetle bu konular bil-araz olarak da incelenir ki bunda bir mahzur olmadığını ifade eder. (Cürcânî, s. 14-15) Buradan hareketle de kelam ilminde bizzat talep edilen şeyin ne olduğu tartışmasına geçilmektedir. Cürcânî kelam ilminde bizzat talep edilenin, umur-u amme olduğunu belirtmektedir. (Cürcânî, s. 16) Şarih İsfahânî, kelamın meâd konusuna dair bilinmesi gerekenleri ile onun ahvallerini kastetmektedir. Yoksa meâdın kendisine dair bir incelemeden bahsetmemektedir. Hatibzâde konu hakkında şarih İsfahânî ve muhaşşi Cürcânî metinlerindeki ifade karışıklığına sebep olacak cümleleri tahlil ederek açıklamalar yapar. Özellikle Cürcânî, kendi metni üzerinden konuları ele alır. Konulara dair verilen bilgilerin cümle yapılarından kaynaklanan bir takım hususlara dair açıklamaların geniş yer tuttuğu görülür. (Hatibzâde Muhyiddin Efendi, 725, 5a-6a.) Mananın dolayısıyla konuların doğru anlaşılması için lafızların ve cümlelerin nasıl olması gerektiğine dair detaylı açıklamalara yer verir.

Hatibzâde'nin umûr-ı âmme bölümündeki açıklamalarından kelam ve felsefeye dair düşünceleri de anlaşılabilir. Tabii burada şu hususu göz ardı etmemek de gerekir: Kelam ve felsefenin tartıştığı temel konular, Hatibzâde'nin metinlerinde çok net bir şekilde ele alınmamaktadır. Daha çok problemlerin detaylarına dair tartışmalar, lafzî ve tali eleştiriler ile bunlara dair verilebilecek cevaplara değinilmektedir. Özellikle umûr-i âmme kısmına başlamadan önce İsfahânî, mevcudata dair geniş bir mukaddime yazarak konuların anlaşılmasına çalışır. İsfahânî, öncelikle kelamcılara göre mevcudat taksimine değinir. Burada

¹³ Tecrid geleneğindeki konuların tertibi üzerine yapılan tartışmalar Osmanlı döneminde farklı müellifler tarafından da gündeme getirildiği görülmektedir. Örnek olarak Sipâhîzâde Mehmed Efendi (ö. 997/1589) ilimler tasnifi ile ilgili *Enmüze'ü'l-fünûn fi'l-ma'arifi'l-'amme* adlı eseri gösterilebilir. (Sipâhîzâde, 303/31)

¹⁴ Eleştiriyi getiren Nasîrüddîn El-Hillî el-Kâşî'dir. (Mahmûd b. Abdurrahmân el-İsfahânî, 2012, s. 14)

Mu'tezile ve Kudemâ-i Mu'tezile ve Eş'arilere göre farklı düşüncelere de temas eder. Devamında mevcudata dair filozofların bilgilerine yer verir.¹⁵ (İsfahânî, 2012, s. 169-181) Mevcudata dair bu genel çerçeveye, umûr-i âmmenin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Fakat Cürcânî, yapılan mevcudat taksimindeki karışıklığa sebep olacak bazı konulara dikkat çeker. Özellikle taksime ve içeriğine dair yapılan veya yapılabilecek itirazları gündeme getirir.

Hatibzâde, umûr-i âmmenin anlaşılması için yapılan “mevcutların taksimi” ifadesinden hareketle tartışmalara dâhil olur. Ona göre mevcutlar ile kastedilen mevcudun kendisi mi yoksa mevcut lafzının mefhumu mu anlaşılmalı ihtilafına geniş bir şekilde yer verir. Çünkü tağlib sanatı yapılarak hem mevcudun kısımları hem de mefhum kastedilerek taksim yapılmıştır.¹⁶ Bu tartışmanın temelinde mevcudat taksimi üzerinden umûr-i âmmenin önemli kısımları olan vucub, kıdem, adem, imtina gibi kavramların ele alınması bulunmaktadır. Bir diğer tartışma konusu da umûr-i âmmenin mevcudatın tamamını mı yoksa çoğunluğunu mu içerir meselesidir. Çünkü vucub ve kıdem varlığın geneline teşmil olacak kavramlar değildir. Mevcudat taksimi altında kıdem ve vucub kavramlarını ele almak sorunlu bir hale gelmektedir. Zira kıdem, kelim geleneğinde Allah ve sıfatları (Eşari geleneği) için kullanılmaktadır. O yüzden mevcudat taksiminde yer alması karışıklığa sebep olmaktadır. Aynı şekilde adem ve imtina gibi kavramların ele alınması da problemlidir. Zira bunlar mevcudat ve onun halleri içinde yer almamakta dolayısıyla mevcudat taksiminin dışında kalmaktadır.

Hatibzâde'nin üzerinde durduğu bir diğer konu, kavramların umûr-i âmme bölümünde mevcudatın anlaşılmasında bil-araz mı yoksa asli olarak mı ele alınması tartışmasıdır. Hatibzâde bu kavramların varlığın mukabili olması hasebiyle ele alındığını söyler. O yüzden umûr-i âmmenin parçası olarak incelenmesinde bir mahzur yoktur. Adem kavramını incelemek, vücudun mukabili olmasından dolayı varlığın kendisini incelemek gibidir. Buna göre adem, varlığın hallerinden bir hali gibi ele alınır. İmtina kavramı ise imkânın mukabili olmasından dolayı yine varlığın kapsamında ele alınması gerekir. Kısaca vucub, adem, imtina gibi kavramlardan bahsetmek, varlığın hallerinden bahsetmek anlamına gelir. (Hatibzâde Muhyiddin Efendi, 725, 16b-17a)

¹⁵ İsfahânî öncesi farklı müelliflerin mevcudat taksimi ile mukayeseli bir şekilde konunun değerlendirilmesi için bkz: (Apaydın, 2019, s. 215-233)

¹⁶ Tağlib, “aralarındaki bir ilgiden dolayı bir lafzı diğer lafzı ve anlamını kapsayacak biçimde kullanmak” demektir. (Durmuş, XXIX, 372)

Hatibzâde, Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Makâsıd*'ta vucub, adem, imtina gibi kavramlara dair verdiği bilgilerle konuyu daha da derinleştirir. Teftâzânî'ye göre zikredilen kavramlar umûr-i âmme kısmında asli olarak değil bil-araz olarak incelenir. (Teftâzânî, 2001, s. 135) Hatibzâde, ise konuyu bu bağlamda ele almanın bir takım problemlere sebep olacağını ifade eder. Zira kıdem'in umûr-i âmme kapsamında ele alınması filozoflara göre mümkündür. Hatibzâde'ye göre filozoflarda kıdem sadece Vacibu'l-vücut'la sınırlı değildir. O yüzden onlara göre kıdem umûr-i âmme içinde değerlendirilir. Kalam geleneğine göre ise kıdem Allah'ın zatı ve sıfatlarını da içerdiği için umûr-i âmme kapsamında ele alınması sorun teşkil eder. Çünkü kıdem bil-araz ele alınan bir konu olursa Allah'ın sıfatları araz kısmına girer ki bunların muhdes olduğu sonucu çıkar. (Hatibzâde Muhyiddin Efendi, 725, s. 17a.)

Hatibzâde'ye göre bu tartışmanın arka planı, kalam ilminin konusunun tespitine dayanır. Eğer kelamın konusu mevcut olarak belirlenirse kıdem kavramının umûr-i âmme'nin asli bir konusu olarak ele alınacağını; eğer kalam ilminin konusu olarak malumu belirlersek de kıdem gibi kavramların taksimatta yer alması mefhum itibariyle olmaktadır. (Hatibzâde Muhyiddin Efendi, 725, 17a, 20a.) Hatibzâde'nin umûr-ı âmme'nin önemli konularından olan adem ve mümteniye dair verdiği bilgiler kalam ve felsefenin farklılıklarını yansıtmaktadır. Zira Meşşâi filozoflara göre metafizik, varlığı varlık olarak inceler. Buna göre adem ve mümteni gibi kavramlar müstakil olarak ele alınamaz. Ama Tûsî, birinci fasılda, vücut ve adem konusuna yer vermektedir. Hatibzâde, bu yaklaşımın yanlış olmadığını çünkü varlık ile adem; imkan ile imtina arasında karşı olum veya karşılıklık (mütekabiliyet) ilişkisi vardır. Adem ve mümteni gibi konuları, mütekabiliyet ilişkisiyle açıklayarak kalam geleneğindeki madum ve onunla ilgili konuların incelenmesini mümkün kılar. Hatibzâde, mütekabiliyet ilişkisini gündeme getirerek de filozoflar tarafından yöneltilebilecek eleştirilerin önüne geçer. (Hatibzâde Muhyiddin Efendi, 725, s. 19b-20a.) Hatibzâde'nin mevcudat taksimindeki tavrına baktığımızda Cürcânî'nin izinden gittiği anlaşılmaktadır. Bu yüzden onun, daha ziyade mananın yanlış anlaşılabilme ihtimallerini ortadan kaldırmaya ve metnin lafzındaki ifadeleri netleştirme çabasında olduğu görülür.

Hatibzâde'nin umûr-i âmme'nin varlık ve yokluk bahsinde verdiği bilgilerin bazıları Meşşâi öğretiyeye uygun bazıları da farklıdır. O, varlıkla alakalı kalam ile felsefe geleneğinin ayrıştığı ve karşı karşıya geldiği temel hususlara değinmekten ziyade müteahhirin kelamının, konuları mezcetmesinden kaynaklanan bir takım detayların ortaya çıkardığı problemlere odaklanmaktadır. Örneğin varlık kavramının lafız ortaklığıyla mı yoksa mana ortaklığıyla mı kullanılacağı hususu önemli bir ihtilaf konusudur. Hasan Eşarî (ö.324/935-36) ve Hüseyin

Basrî (ö.436/1044) lafız ortaklığını savunurken diğer kelamcılar ve filozoflar mana ortaklığını savunur. Mana ortaklığını savunanlar da eşit (tevatü) veya dereceli (müşekkek) ortaklığı savunmaları bakımından ayrışır. Eşit mana ortaklığını kelamcılar; dereceli mana ortaklığını filozoflar benimser. Varlıkla ilgili bu kullanımlar, her iki geleneğin sistemlerinin dayandığı temel kavram olmasından dolayı çok önemli bir konuma sahiptir. Kelamcıların eşit mana ortaklığına göre Vacib ile mümkünlerde varlık manası aynı kullanıma sahiptir. Onlara göre varlık mahiyete hem Vacib’de hem mümkünlerde zaittir.¹⁷ Hâlbuki filozoflarda dereceli anlam ortaklığı olduğu için Vacib’de varlık-mahiyet aynıdır; mümkünlerde ise ayırıcıdır dolayısıyla varlık mahiyete zaittir. Dereceli mana ortaklığı, filozofların sudura dayalı varlık hiyerarşisinin açıklanmasını da mümkün hale getirmektedir. Her iki müellifin de bu hususta verdiği bilgiler, mana ortaklığını benimsediklerini göstermektedir.

Varlıkla ilgili ele alınan önemli bir konu da zihni varlık meselesidir. Tecrîd geleneğinde varlık, harici ve zihni şeklinde taksim edilerek ele alınır. Bu kullanım ilk dönem kelamının kabul edemeyeceği bir yaklaşımdır. Çünkü Fahreddin Râzî, zihni varlığı kelamcıların inkar ettiğini, filozofların da kabul ettiğini ifade ederek konuya derinlik kazandırır. Hatibzâde kelamcıların itirazlarını içeren delillerin bazılarını değinerek konu hakkında geniş açıklamalarda bulunur.¹⁸ (Hatibzâde Muhyiddin Efendi, 725, s. 41b-45b) Tusi, varlığı harici ve zihnî diye iki kısma ayırdıktan sonra zihnî varlığın kabul edilmemesi durumunda hakikatin iptal olacağını ifade eder. Zihnî varlık kabul edilmezse hakikat iptal olur ile kastedilen hakiki önermelerdir. (İbnü’l-Mutahhar el-Hillî, 1430, s. 39) Hakiki önerme, konusu harici varlıkta bulunmayan hususların doğru bir şekilde hüküm verilmesinin mümkün olduğu önermelerdir. Önermedeki konunun harici varlığını gözeterek değil de konunun fertlerini (ma-sadaka) bil-fiil itibara alan önermelere hakiki olarak açıklanır. (İbnü’l-Mutahhar el-Hillî, 1430, s. 40) Hatibzâde, önermenin konusu hakkında doğru hükümler verilen şeylerin varlığı hariçte bulunmadığı zaman sabitliklerinin zihnî varlıkta olacağını ifade etmektedir. (Hatibzâde Muhyiddin Efendi, 725, s. 40a-41b.) Eğer zihnî varlık kabul edilmezse o zaman bu tarz önermeler kurulamaz ve hariçte olmayan şeyler hakkında da bilgi verilemez. Hâlbuki tam

¹⁷ Vâcib ile mümkünlerde ortak olmak haysiyetiyle ikisi arasındaki fark, varlıktan değil mahiyetten kaynaklanır. Vâcib’in mahiyeti akıl tarafından kavranamayan bir hakikate sahip olup zatı itibariyle kendi özel varlığını gerektirir. Bu ayırım zat itibariyle olmayıp mefhum itibariyledir. Kayıt ve izafetlerle farklılaşan tek bir hakikat olup Vâcibin varlığı ayanda oluştan ibarettir; vacip ve mümkün arasındaki farklılık varlıkta değil mahiyettedir. Detaylı bilgi için bkz. Fahrettin Râzî, Şerhü’l-İşârât, tsh. Ali Rıza Necefzade, İran h. 1383. c.2, s. 358; Nasîruddîn Tûsî, Şerhu’l-İşârât ve’t-tenbihât, thk. Süleyman Dünya, Beyrut 1993, c. 3, s. 30-35; Şaban Haklı, Müteahhirin Döneminde Felsefe-Kelâm İlişkisi: Fahreddin Er-Râzî Örneği, (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul 2002. s. 81

¹⁸ Hatibzâde’nin kelamcılarının itirazlarına dair değindiği konular hakkında detaylı açıklamalar için bkz: (Derin, 2016, s. 148-159)

tersine hariçte mümkün veya mutlak madum olan şeyler hakkında insanlar fikir ileri sürebilmektedir. Bu tarz fikirlerin dayanağı zihindeki varlıktır yani sabitliğin mahalli, harici varlık değil zihindir. Önermedeki konunun harici varlığı esas alması zorunlu değildir. Zira bu düşünce mantıkta çürütülmektedir. Böylece hakiki önermenin tahakkuku, zihnî varlığın sübutuna delalet etmektedir.

Hatibzâde, konunun detaylarını Hillî'den itibaren verilen bilgilere uygun bir şekilde açıklamaktadır. Bu durum onun zihni varlığa dair tartışmalara olan hâkimiyetini göstermektedir ki kelim geleneğinin zihni varlığı inkar etmek için ortaya koyduğu delilleri ve buna karşı filozofların yaklaşımını teyit edecek açıklamalara yer vermesi dikkat çeken bir özelliktir. Bu da Gazzâlî, Fahreddin Râzî ve Tûsî ile başlayan iki geleneğin yakınlaşması sürecine Tecrîd şarih ve muhaşşilerinin katkısı anlamına gelmektedir.

SONUÇ

Nasîrüddîn Tûsî'nin *Tecrîdü'l-i'tikâd*'ı, kelim ile meşşâî felsefe geleneğini mezc eden bir eserdir. Eser üzerine Hatibzâde lakabıyla meşhur olan Muhyiddin Mehmet'in de bir haşîyesi vardır. Temel aldığı eserler Şemseddin İsfahânî'nin *Teşyîdü'l-kavâid/tesdidü'l-kavâid fi şerhi Tecrîdi'l-i'tikâd* adlı şerhi ile bu şerh üzerine Seyyid Şerif Cürcânî'nin *Hâşîye alâ Teşyîdi'l-kavâid fi şerhi Tecrîdi'l-akâid* adlı haşîyesidir. Hatibzâde'nin haşîyesi *Tecrîdü'l-i'tikâd*'ta incelenen konuların tamamı üzerine olmayıp ilk iki konuyu oluşturan umûr-ı âmme ve cevher-araz üzerinedir. Umûr-ı âmme başlığında genel kavramlar ele alınırken aynı zamanda bu kavramlarla ilintili felsefe ve kelim geleneklerinin tartışmaları da bu bağlama eklenmektedir. Tecrid geleneği akli ilimlerin müteahhirûn döneminin belirlenmesinde ve yeni formlar kazanmasında öne çıkar. Öyle görünüyor ki Hatibzâde haşîyesi bu çizgiyi benimseyerek çatışmacı ve dışlayıcı üsluptan uzak; konu ve kavramları analitik bir tarzda incelemiştir. Müteahhirun dönemi ve Osmanlı ilim geleneğinin tavrı olarak değerlendirilebilecek bu yaklaşım Hatibzâde'nin eserlerinde de görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Apaydın, Y. (2019). *Metafizik'in meselesini temellendirmek*, Hâşîyetü't-Tecrîd içinde, TDV Yayınları
- Derin, N. (2016). *İslam düşüncesinde zihnî varlık problemi*, İlâhiyat Yayınları
- Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim Şehristânî. (1934). *Nihâyetü'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelâm*, nşr. Alfred Guillaume

- Erünsal, İ. E. (1980/1981). *Fatih devri kütüphaneleri ve Molla Lütüfi hakkında birkaç not*. İstanbul Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı: 33
- Erünsal, İ. E. (2018). *Molla Lütüfi: hakkındaki ithamlar ve şikâyet mektupları*. Türklük Araştırmaları Dergisi
- Fahredden er-Râzî. (ts.) *Muhassalu efkâri'l-mütekaddimin ve'l-müteahhirin mine'l-ulema*. Birlikte: Nasîrüddîn Tûsî, Telhisü'l-Muhassal, Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye
- Fahrettin Râzî. (1383). *Şerhü'l-İşârât*, tsh. Ali Rıza Necefzade, İran: Encümen-i Aşar ve Mefahir-i Ferhengi, Cilt: 2
- Fârâbî. (2008). *Kitâbu'l-Burhân*. çev: Ömer Türker - Ö. Mahir Alper, Litera Yayıncılık
- Gökyay, O. Ş. & Özen, Ş. "Molla Lutfi" DİA, XXX.
- Günaydın, S. (2016). *Nasîruddîn Et-tûsî'nin tecrîdu'l-i'tikâd'ı üzerine oluşan şerh-hâşiye literatürü: türkiye yazma eser kütüphanelerinden bir bakış*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt: XIV.
- Günaydın, S. (2020). *Eserleri tanıtımı ve tecrîd literatürü, İsfahânî, Tesdîdü'l-kavâid fî şerhi Tecrîdi'l Akâid*. Hâşiyetü't-Tecrîd içinde, TDV Yayınları
- Günaydın, S. (2020) *Eserlerin tanıtımı ve tecrid literatürü*, Hâşiyetü't-Tecrîd içinde, TDV Yayınları
- Haklı, Ş. (2002). *Müteahhirin döneminde felsefe-kelâm ilişkisi: fahredden er-râzî örneği*, Basılmamış Doktora Tezi
- Hatibzâde Muhyiddin Efendi. (725). *Hâşiye alâ tecrîdi'l-akâid*, Hamidiye: Süleymaniye Kütüphanesi
- Hatibzâde. (1927). *Hâşiye alâ hâşiyeti't- tecrîd*, Fatih: Süleymaniye Kütüphanesi, No:2927
- İbn Sînâ. (1992). *Necât*, thk. Abdurrahman Umeyre, Beyrut: Dâru'l-Cîl
- İbn Sînâ. (2006) *İşaretler ve tembihler*. çev: Muhittin Macit-Ali Durusoy-Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık
- İbn Sînâ. (2006) *Kitâbu's-şifâ-burhan*. çev: Ömer Türker, Litera Yayıncılık
- İbnü'l-Mutahhar el-Hillî. (1430). *Keşfü'l-murad fî şerhi Tecrîdi'l-itikâd*, nşr. Hasan Hasanzâde Âmul, Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslam
- Kâdî Abdülcebbar. (1962). *Muğni XI*, nşr. İbrahim Medkûr, Vezâretü's-Sakâfe ve'l-İrşâd al-

Kûmî

- Kutbeddin Râzi. (1303). *Levâmiu'l-Esrâr fi şerh-i metâliu'l-envâr*, İstanbul Hacı Muharrem Efendi Matbaası
- Mahmûd b. Abdurrahmân el-İsfahânî. (2020). *Tesdîdü'l-Kavâid fi Şerhi Tecridi'l Akâid*
- Maraş, İ. (1992). *Molla Lütî'nin felsefî ve kelamî görüşleri*. Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi
- Nasîreddin Tûsî. (1988). *Esasü'l-İktibas*, thk. Hasan Şâfi-Muhammed Said Cemaleddin, Kahire: Meclisu'l-A'la li's-Sekafe
- Nasîruddîn Tûsî. (1993). *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbîhât*, thk. Süleyman Dünya, Beyrut: Müessesetü'l-Numan, Cilt: 3
- Nasîruddîn Tûsî. (1407). *Tecridü'l-İ'tikâd*. thk: Muhammed Cevâd Hüseyinî Celâlî, Kum: Mektebetü'l-İlami'l-İslami
- Seyyid Şerif Cürcânî. (2015). *Şerhu'l-Mevâkıf*. çev. Ömer Türker, Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları
- Seyyid Şerif Cürcânî. (2020). *Hâşiyetü't-Tecrid*, thk. Eşref Altaş vd, TDV Yayınları
- Sipâhîzâde Mehmed Efendi. (ts.). *Enmûzecü'l-Fünûn fi'l-Ma'arifi'l-'Amme*, Sipâhîzâde, (Süleymaniye/İsmihan Sultan Ktp no: 303).
- Şemseddin İsfahânî. (2012). *Tesdîdü'l-Kavâid fi Şerhi Tecridi'l-Akâid*, Halid b. Hammâd el-Advânî, Kuveyt: Daru'z-Ziya
- Şirinov, A. (2011). *Nasîruddîn Tûsî'de Varlık ve Ulûhiyyet*, İSAM Yayınları
- Taşköprülüzade. (2007). *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, çev: Muharrem Tan
- Teftâzânî. (2001). *Şerhu'l-Makâsid*, nşr. İbrahim Şemseddin, Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye
- Yetim, Muhammed. (2020). *Nasîruddin El-Hillî ve Tecrid Hâşiyesi*, Hâşiyetü't-Tecrid içinde, TDV Yayınları